

Jarosław Sempryk*

MECHANIZMY MARGINALIZACJI I WYKLUCZENIA W UJĘCIU TEORII KONTYNGENCJI

MECHANISMS OF MARGINALIZATION AND EXCLUSION IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF CONTINGENCY

Abstract: Contingency theory allows for the analysis of marginalization and exclusion as a result of a mismatch between an individual or group and the demands of their social environment. In industrial society, participation was primarily determined by the ability to perform physical labour and comply with factory discipline. In the information society, digital competencies, the ability to engage in continuous learning, and mobility have become crucial. The labour market transformation after 1990 caused lasting marginalization for low-skilled individuals who could not adapt to the new economic environment. Education and lack of access to modern skills further exacerbate exclusion, particularly among seniors, migrants, and groups with low cultural capital. Social policies, often designed according to universal models, frequently fail to account for diverse local needs, resulting in certain groups being left out of support systems. Barriers to public services, such as healthcare, also reinforce mechanisms of marginalization. From a sociological perspective, marginalization is thus a structural process, stemming from a lack of fit between individuals and their environment rather than solely from objective deficiencies.

Keywords: marginalization, exclusion, theory of contingency, society.

Marginalizacja i wykluczenie społeczne należą do kluczowych problemów współczesnych nauk społecznych, stanowiąc istotne wyzwanie zarówno w wymiarze analitycznym, jak i praktycznym. Ich złożoność przejawia się w wielości poziomów, na których są konstruowane i reprodukowane: od struktur ekonomicznych i instytucjonalnych, poprzez wzorce kulturowe aż po codzienne interakcje i strategie adaptacyjne jednostek. W literaturze socjologicznej problematyka ta była

* Jarosław Sempryk – doktor nauk ekonomicznych w zakresie zarządzania (Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu), absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego (filozofia), tłumacz przysięgły języka angielskiego, badacz niezależny, e-mail: sempryk@pro.onet.pl.

tradycyjnie analizowana w ramach teorii kapitałów P. Bourdieu, koncepcji społeczeństwa ryzyka U. Becka czy refleksji Z. Baumana dotyczącej „ludzi zbędnych” w społeczeństwach konsumpcyjnych. Niniejszy artykuł proponuje inną perspektywę – ujęcie z wykorzystaniem teorii kontyngencji, której pierwotne zastosowania związane były z analizą funkcjonowania organizacji w zmiennym otoczeniu. Zasadniczym celem artykułu jest pokazanie, w jaki sposób kategorie wypracowane w ramach teorii kontyngencji mogą być użyteczne w wyjaśnianiu mechanizmów marginalizacji i wykluczenia społecznego. Ujęcie to pozwala interpretować te procesy nie jako rezultaty uniwersalnych prawidłowości, lecz jako kontekstowo determinowane efekty interakcji jednostek, instytucji i struktur otoczenia. W efekcie marginalizacja jawi się jako proces dynamiczny, wrażliwy na historyczne i kulturowe konfiguracje czynników środowiskowych, a także na złożone sprzężenia zwrotne między nimi.

1. TEORIA KONTYNGENCJI – GŁÓWNE ZAŁOŻENIA

Teoria kontyngencji (*contingency theory*) rozwinęła się w latach 60. i 70. XX w. w ramach badań nad organizacjami i zarządzaniem. Jej centralne założenie głosi, że nie istnieje jedna „najlepsza” forma struktury czy działania organizacyjnego – efektywność jest zawsze uzależniona od dopasowania do określonych warunków otoczenia¹. J. Woodward, P. Lawrence i J. Lorsch czy J.D. Thompson wykazali, że zmienność i złożoność środowiska wymuszają na organizacjach elastyczność strukturalną, a sukces zależy od stopnia zgodności między formą organizacji a wymaganiami kontekstu². W perspektywie socjologicznej teoria kontyngencji nabrała znaczenia szerszego, umożliwiając interpretację różnorodnych zjawisk społecznych jako efektów „dopasowania” lub jego braku. N. Luhmann, rozwijając teorię systemów społecznych, wskazywał, że każde działanie jest w istocie kontyngentne – to znaczy możliwe, lecz niekonieczne, zależne od okoliczności³. Tym samym kategorie kontyngencji pozwalają analizować nie tylko funkcjonowanie organizacji, ale także szeroko rozumiane procesy marginalizacji i wykluczenia. Z perspektywy teorii kontyngencji nie są one ani nieuchronne, ani uniwersalne, lecz powstają i utrwalają się w określonych warunkach społeczno-instytucjonalnych, które wyznaczają ramy możliwych działań jednostek i grup. Oznacza to, że marginalizacja

¹ J.D. Thompson, *Organizations in action: social science bases of administrative theory*, New York 1967; por. P.R. Lawrence, J.W. Lorsch, *Organization and environment: managing differentiation and integration*, Boston 1967, s. 11-42; F.E. Fiedler, *A theory of leadership effectiveness*, New York 1967, s. 112-160.

² J. Woodward, *Industrial organization: theory and practice*, London 1965, s. 47-65; P.R. Lawrence, J.W. Lorsch, *Organization and environment*, s. 11-32; J.D. Thompson, *Organizations in action*, s. 19-45.

³ N. Luhmann, *Teoria systemów społecznych*, tłum. J. Łoziński, Wrocław 2005, s. 52-54.

nie jest jedynie rezultatem indywidualnych braków czy deficytów, ale konsekwencją niedopasowania między wymaganiami otoczenia a posiadanymi zasobami kulturowymi, ekonomicznymi czy kompetencyjnymi. W tym sensie kategorie kontyngencji otwierają możliwość analizy dynamiki włączenia i wykluczenia jako procesów historycznych, zmiennych i zależnych od kontekstu, a nie jako zjawisk o charakterze naturalnym czy niezmiennym.

2. MECHANIZMY MARGINALIZACJI W PERSPEKTYWIE KONTYNGENCJI

Przeniesienie kategorii teorii kontyngencji na grunt analiz społecznych pozwala uchwycić marginalizację jako rezultat niedopasowania jednostek lub grup do dominujących wymogów środowiska. W społeczeństwach nowoczesnych i ponowoczesnych wymogi te są definiowane przez takie kryteria jak produktywność ekonomiczna, zdolność adaptacyjna, mobilność czy kompetencje cyfrowe. Brak dostosowania do tych oczekiwań prowadzi do systematycznego wykluczania – zarówno w wymiarze instytucjonalnym, jak i kulturowym.

Mechanizmy te obejmują m.in.:

- selekcję adaptacyjną – jednostki niespełniające określonych kryteriów (np. wydajności pracy, zdolności do konsumpcji) są symbolicznie i praktycznie wyłączone z głównego nurtu życia społecznego;
- instytucjonalne utrwalanie nierówności – systemy edukacyjne, rynek pracy czy polityki społecznej reprodukuja mechanizmy wykluczenia poprzez kryteria dostępu dostosowane do „idealnych” modeli obywatela lub pracownika;
- kulturowe ramy wykluczenia – stereotypy, dyskursy medialne i dominujące narracje tworzą symboliczne granice, które utrwalają obrazy osób „zbędnych”, „nieprzystosowanych” lub „nieproduktywnych”;
- obojętność społeczna – jak wskazywał J. Habermas, deficyty komunikacyjne w sferze publicznej prowadzą do marginalizacji problemów grup pozbawionych dostępu do dyskursu⁴.

W tym ujęciu marginalizacja nie jest jedynie rezultatem obiektywnych braków jednostek czy grup, takich jak brak wykształcenia czy środków finansowych. Jest to proces w dużej mierze strukturalny i systemowy, w którym środowisko społeczne, instytucje i normy definiują kryteria uznania, akceptacji i włączenia w życie społeczne. Wszelkie odstępstwa od przyjętego wzorca – niezależnie od ich przyczyn – mogą prowadzić do wykluczenia i ograniczenia dostępu do zasobów, praw i możliwości uczestnictwa w różnych sferach życia społecznego. W tym kontekście marginalizacja jest zjawiskiem dynamicznym, zależnym od relacji między

⁴ J. Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego*, tłum. T. Kwiatkowski, Warszawa 2000, s. 315-320.

jednostką a jej otoczeniem, a nie tylko od jej własnych cech czy działań. Podkreśla się tu znaczenie mechanizmów społecznych, które ustanawiają normy i standardy, decydując o tym, kto jest „widoczny” i „uwzględniany” w danej społeczności, a kto pozostaje na jej peryferiach⁵.

J. Habermas wskazuje, że społeczne wykluczenie często wynika z deficytów w sferze publicznej, w której brak możliwości uczestnictwa w dyskursie decyduje o uznaniu problemów i potrzeb określonych grup. Środowisko społeczne, instytucje i normy definiują kryteria akceptacji i włączenia, a wszelkie odstępstwa od normatywnego wzorca prowadzą do wykluczenia. Marginalizacja staje się więc dynamicznym zjawiskiem relacyjnym, zależnym od interakcji między jednostką a jej otoczeniem, a nie jedynie od cech jednostki czy jej zasobów. Mechanizmy te pokazują, że obecność w sferze publicznej i zdolność do uczestnictwa w dyskursie są kluczowe dla społecznego uznania i dostępu do zasobów⁶.

Według N. Luhmanna każde działanie społeczne jest kontyngentne – możliwe, lecz niekonieczne, zależne od określonych okoliczności i norm systemowych.

3. PARADOKS DOPASOWANIA W TEORII KONTYNGENCJI

Teoria kontyngencji zakłada, że nie istnieje jeden uniwersalny model organizacji, a skuteczność działania zależy od dopasowania struktury i procesów do otoczenia⁷. Klasyczne badania P. Lawrence’a i J.W. Lorsch’a wskazują, że organizacje funkcjonujące w warunkach wysokiej niepewności muszą charakteryzować się większą elastycznością, podczas gdy w stabilnym środowisku lepiej sprawdzają się rozwiązania biurokratyczne i sformalizowane⁸. Z tego założenia wynika mechanizm dopasowania, zgodnie z którym organizacje, które potrafią dostosować swoje struktury do wymogów kontekstu osiągają wyższą efektywność. Paradoks dopasowania polega jednak na tym, że nadmierne dostosowanie do bieżącego otoczenia może w dłuższej perspektywie prowadzić do stagnacji i wykluczenia. Organizacja, która skoncentrowała się wyłącznie na obecnych uwarunkowaniach, traci zdolność do adaptacji wobec nowych wyzwań. W efekcie to, co w krótkim okresie zapewnia przewagę konkurencyjną, w dłuższym czasie może stać się źródłem słabości⁹. Przykładowo, przedsiębiorstwa produkcyjne, które w latach 80. i 90. XX w. zbudowały swoją pozycję na perfekcyjnej optymalizacji procesów w ramach stabilnych łańcuchów dostaw, miały trudności w adaptacji do gwałtownych zmian

⁵ P. Bourdieu, *Praktyka społeczna. Zarys teorii działania*, tłum. A. Kłak, Warszawa 2000, s. 42-45.

⁶ J. Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego*, t. 2: *Rozszerzenie sfery publicznej*, Warszawa 2002, s. 115-120.

⁷ F.E. Fiedler, *A theory of leadership effectiveness*, New York 1967, s. 12-15.

⁸ P.R. Lawrence, J.W. Lorsch, *Organization and environment*, s. 20-35.

⁹ L. Donaldson, *The contingency theory of organizations*, London 2001, s. 50-52.

globalizacyjnych i cyfryzacyjnych w XXI w. Ich „idealne dopasowanie” do poprzedniego kontekstu okazało się barierą dla innowacji i zdolności reagowania¹⁰. Paradoks dopasowania ujawnia więc dwuznaczność logiki teorii kontyngencji. Z jednej strony dopasowanie jest warunkiem skuteczności, z drugiej – jego nadmiar może prowadzić do utraty elastyczności i osłabienia odporności organizacji na zmiany.

L. Donaldson zwraca uwagę, że prawdziwa skuteczność wymaga nie tylko adaptacji, lecz także zdolności do okresowej „dysproporcji” – czyli tworzenia rozwiązań wyprzedzających zmiany w otoczeniu¹¹. W tym sensie paradoks dopasowania wskazuje na konieczność równowagi między stabilnością a zdolnością do transformacji. Organizacje, które potrafią utrzymać struktury dopasowane do teraźniejszości, a jednocześnie zachowują potencjał innowacyjny i elastyczność, unikają pułapki nadmiernego konformizmu wobec środowiska. Paradoks ten nabiera szczególnego znaczenia we współczesnych warunkach gospodarki cyfrowej i szybkich zmian technologicznych, gdzie zdolność do dynamicznego przeformułowania dopasowania staje się kluczowym zasobem strategicznym¹².

4. WYKLUCZENIE SPOŁECZNE JAKO EFEKT KONFIGURACYJNY

Wykluczenie społeczne w perspektywie teorii kontyngencji jawi się jako rezultat szczególnej konfiguracji czynników – ekonomicznych, politycznych, instytucjonalnych i kulturowych – które w danym momencie historycznym definiują warunki uczestnictwa w życiu społecznym. Konfiguracje te są zmienne i kontekstualne: to, co w jednym społeczeństwie prowadzi do integracji, w innym może skutkować wykluczeniem. Przykładowo, w społeczeństwie industrialnym kluczowym kryterium uczestnictwa była zdolność do pracy fizycznej, podporządkowanie się dyscyplinie fabrycznej oraz włączenie w rytm produkcji masowej. Ci, którzy nie spełniali tych warunków – osoby chore, starsze czy niezdolne do pracy – często znajdowali się na marginesie życia społeczno-ekonomicznego. W społeczeństwie informacyjnym natomiast centralne znaczenie mają kompetencje cyfrowe, umiejętność ciągłego uczenia się, mobilność i zdolność adaptacji do dynamicznie zmieniających się warunków. Osoby, które nie spełniają tych wymogów – takie jak seniorzy, migranci, a także grupy o niskim kapitale kulturowym czy ograniczonym dostępie do edukacji – stają się szczególnie narażone na marginalizację. Proces ten podkreśla,

¹⁰ H. Mintzberg, *Structure in fives: designing effective organizations*, Englewood Cliffs 1983, s. 145-150.

¹¹ L. Donaldson, „The normal science of structural contingency theory”. *Handbook of organization studies*, red. S.R. Clegg, C. Hardy, W.R. Nord, London 1996, s. 63-84.

¹² H.W. Volberda, *Building the flexible firm: how to remain competitive*, Oxford 1998, s. 100-110.

że kryteria włączenia społecznego nie są stałe, lecz historycznie zmienne i uzależnione od dominujących form organizacji życia społecznego i gospodarczego¹³.

W społeczeństwie późnej nowoczesności coraz większego znaczenia nabiera również gotowość do podejmowania ryzyka. Jak zauważa U. Beck, współczesne społeczeństwa można opisać jako „społeczeństwa ryzyka”, w których jednostki zmuszone są stale dostosowywać się do niepewnych i zmiennych warunków, a brak odpowiednich zasobów (kapitału ekonomicznego, kulturowego czy kompetencyjnego) prowadzi do wykluczenia. Podobnie P. Sztompka podkreśla, że transformacje społeczne wywołują „traumę kulturową”, a grupy, które nie są w stanie sprostać wymogom nowych reguł, doświadczają marginalizacji i poczucia wyobcowania. W tym sensie marginalizacja nie jest efektem jednostkowych braków, lecz wynika z niedopasowania do dominujących wzorców społecznych i kulturowych¹⁴.

5. PRZYKŁADY EMPIRYCZNE

Analizując kontekst polski przy pomocy kontyngencji, warto wskazać trzy obszary, w których mechanizmy marginalizacji szczególnie wyraźnie ujawniają się w perspektywie kontyngencji: Transformacja ustrojowa lat 90. XX w. spowodowała głęboką przebudowę struktur gospodarczych na rynku pracy, której konsekwencje dotknęły szczególnie pracowników o niskich kwalifikacjach. W okresie gospodarki centralnie planowanej znaczna część zatrudnienia opierała się na sektorze przemysłowym, górnictwie, hutnictwie czy rolnictwie państwowym. W momencie przejścia do gospodarki rynkowej wiele z tych gałęzi uległo likwidacji bądź restrukturyzacji, co doprowadziło do masowych zwolnień. Osoby dotychczas zatrudnione w zawodach niewymagających wysokich kompetencji, zwłaszcza robotnicy fizyczni i pracownicy PGR-ów, znalazły się poza strukturami rynku pracy. Brak dopasowania ich kwalifikacji do wymogów nowego otoczenia gospodarczego – które zaczęło premiować elastyczność, mobilność, znajomość języków obcych czy umiejętności cyfrowe – prowadził do trwałej marginalizacji. Zjawisko to nie miało charakteru wyłącznie jednostkowego, lecz przybrało formę strukturalną, dotycząc całych społeczności lokalnych, szczególnie w regionach monokulturowych gospodarczo (np. Śląsk, Zagłębie, Pomorze Zachodnie).

W perspektywie europejskiej mechanizmy marginalizacji i wykluczenia również mogą być analizowane za pomocą kategorii kontyngencji, ukazując, jak niedopasowanie jednostek i grup do wymogów zmieniającego się otoczenia prowadzi do ich trwałego wykluczenia. Po pierwsze, rynek pracy w Europie ulega

¹³ D. Bell, *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*, New York 1973, s. 116-124; M. Castells, *The rise of the network society*, Oxford – Malden 1996, s. 21-30.

¹⁴ U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Warszawa 2002, s. 35-47; por. P. Sztompka, *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Warszawa 2000, s. 56-63.

dynamicznym przemianom związanym z procesami globalizacji i digitalizacji. Pracownicy o niskich kwalifikacjach, zwłaszcza w krajach Europy Południowej i Środkowo-Wschodniej, znaleźli się w sytuacji strukturalnego niedopasowania do nowych wymogów gospodarki opartej na wiedzy, co zwiększa skalę bezrobocia długotrwałego i niepewnych form zatrudnienia¹⁵. Po drugie, w obszarze edukacji i kompetencji cyfrowych szczególnie narażone na marginalizację są grupy migranckie, młodzież z peryferyjnych regionów oraz osoby starsze, które mają ograniczony dostęp do nowoczesnych technologii i edukacji cyfrowej. Brak dopasowania do rosnących wymogów społeczeństwa informacyjnego sprawia, że pozostają one poza głównymi nurtami uczestnictwa społecznego i gospodarczego¹⁶. Po trzecie, polityki społeczne w Unii Europejskiej, mimo iż kształtowane w duchu inkluzji, często realizowane są w sposób standaryzowany, nieuwzględniający specyfiki lokalnych kontekstów. W efekcie grupy szczególnie wrażliwe – jak osoby w kryzysie uchodźczym czy mieszkańcy regionów dotkniętych restrukturyzacją przemysłu – doświadczają wykluczenia ze względu na brak dopasowania uniwersalnych narzędzi wsparcia do ich rzeczywistych potrzeb¹⁷. W ten sposób teoria kontyngencji pozwala uchwycić mechanizmy marginalizacji w Europie jako wynikające nie z uniwersalnych prawidłowości, ale z historycznie i instytucjonalnie uwarunkowanych wymogów, które w różny sposób definiują kryteria włączenia i wykluczenia.

Marginalizacja ma swoje źródła również w sferze edukacyjnej. Transformacja ustrojowa i modernizacja systemu kształcenia zwiększyły znaczenie wykształcenia średniego i wyższego jako podstawowego kryterium awansu społecznego. Osoby z wykształceniem podstawowym lub zawodowym – wcześniej znajdujące stabilne zatrudnienie w przemyśle i rolnictwie – w nowych realiach gospodarczych zaczęły doświadczać ograniczeń w dostępie do pracy i awansu zawodowego. Edukacja stała się nie tylko mechanizmem dystrybucji szans, ale także czynnikiem wykluczenia. Jak podkreśla P. Bourdieu, system edukacyjny reprodukuje nierówności społeczne poprzez faworyzowanie osób dysponujących wysokim kapitałem kulturowym, co w polskich warunkach transformacyjnych szczególnie dotknęło dzieci z rodzin robotniczych i chłopskich. P. Sztompka zwraca uwagę, że w okresie dynamicznych przemian osoby z niższym poziomem wykształcenia zostały „pozostawione na marginesie modernizacji”, co potęgowało ich poczucie utraty statusu i gorszej pozycji w hierarchii społecznej. Marginalizacja edukacyjna przybrała więc formę zarówno ekonomiczną (ograniczony dostęp do lepiej płatnych zawodów), jak i symboliczną (stygmatyzacja grup z „niewystarczającym” poziomem wykształcenia).

¹⁵ G. Esping-Andersen, *Social foundations of postindustrial economies*, Oxford 1999, s. 72-94.

¹⁶ M. Castells, *The rise of the network society*, Wiley-Blackwell 2010, s. 389-416.

¹⁷ M. Ferrera, *The boundaries of welfare: European integration and the new spatial politics of social protection*. Oxford 2005, s. 132-158.

W społeczeństwie informacyjnym jednym z kluczowych kryteriów uczestnictwa stały się kompetencje cyfrowe. Brak umiejętności korzystania z nowych technologii prowadzi do zjawiska określanego mianem „wykluczenia cyfrowego” (*digital divide*). W Polsce problem ten dotyczy przede wszystkim osób starszych, mieszkańców wsi oraz osób o niskim poziomie wykształcenia. Zdolność do posługiwania się Internetem, aplikacjami mobilnymi czy e-usługami publicznymi decyduje dziś o dostępie do informacji, rynku pracy, edukacji czy opieki zdrowotnej. U. Beck pisał o „nowych liniach ryzyka” w społeczeństwie późnej nowoczesności – a jedną z nich staje się właśnie różnica między tymi, którzy potrafią sprawnie funkcjonować w przestrzeni cyfrowej, a tymi, którzy zostają z niej wykluczeni. Marginalizacja cyfrowa prowadzi do pogłębiania istniejących nierówności społecznych, ponieważ brak dostępu do technologii przekłada się na ograniczoną możliwość uczestnictwa w życiu społecznym i gospodarczym¹⁸.

Marginalizacja społeczna może być pogłębiania przez niedopasowane polityki społeczne. Programy wsparcia, tworzone zazwyczaj na poziomie centralnym, często przyjmują charakter uniwersalistyczny – zakładają, że wszyscy beneficjenci mają podobne potrzeby i możliwości korzystania z oferowanych świadczeń. Tymczasem rzeczywistość społeczna jest znacznie bardziej zróżnicowana. Na przykład osoby w kryzysie bezdomności nie zawsze są w stanie spełnić formalne wymogi stawiane przez instytucje pomocy społecznej (np. posiadanie adresu zameldowania, numeru identyfikacyjnego czy regularnych dochodów). Podobnie migranci napotykają bariery językowe, kulturowe czy prawne, które skutecznie utrudniają im korzystanie z dostępnych programów pomocowych. W rezultacie część populacji, zamiast być objęta wsparciem, pozostaje poza systemem i doświadcza wtórnej marginalizacji – tym razem nie tylko z powodu swojej sytuacji życiowej, lecz także w wyniku niedostosowania ram instytucjonalnych. P. Sztompka wskazuje, że takie systemowe niedopasowanie jest przejawem „anomalii instytucjonalnej”, kiedy instytucje nie nadążają za realnymi wyzwaniami społecznymi i zamiast integrować, generują nowe podziały. W szerszej perspektywie prowadzi to do trwałego wykluczenia grup szczególnie wrażliwych, a także do pogłębiania nierówności społecznych¹⁹.

W wielu krajach europejskich polityki społeczne, mimo że formalnie ukierunkowane na inkluzję i wyrównywanie szans, w praktyce okazują się niedopasowane do zróżnicowanych kontekstów społecznych i lokalnych. Mechanizmy standaryzacji – charakterystyczne dla programów realizowanych w ramach Unii Europejskiej – prowadzą do sytuacji, w której uniwersalne rozwiązania nie

¹⁸ P. Bourdieu, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa 2006, s. 89-104; P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012, s. 453-467; U. Beck, *Spółeczeństwo ryzyka*, s. 205-217; M. Castells, *Spółeczeństwo sieci*, Warszawa 2007, s. 33-52; A. Szewczyk, *Wykluczenie cyfrowe w Polsce. Diagnoza i przeciwdziałanie*, Poznań 2014, s. 77-95.

¹⁹ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012, s. 472-485.

odpowiadają na specyficzne potrzeby poszczególnych grup. Przykładem są programy aktywizacji zawodowej, które często koncentrują się na krótkoterminowych szkoleniach, ignorując bariery strukturalne, takie jak brak infrastruktury transportowej czy opieki instytucjonalnej nad dziećmi, co szczególnie dotyka mieszkańców regionów peryferyjnych²⁰.

Podobnie w politykach integracyjnych wobec migrantów i uchodźców obserwuje się rozdzźwięk między założeniami a praktyką – standardowe modele wsparcia zakładają szybkie wejście na rynek pracy, podczas gdy w rzeczywistości bariery językowe, kulturowe i prawne uniemożliwiają efektywną adaptację²¹. Niedopasowanie widoczne jest także w programach walki z ubóstwem i wykluczeniem społecznym, które w wielu krajach pozostają fragmentaryczne i nie uwzględniają złożoności problemów, takich jak kumulacja deprywacji mieszkaniowej, zdrowotnej i edukacyjnej²². Z perspektywy teorii kontyngencji problem ten można interpretować jako brak dopasowania uniwersalnych narzędzi polityki do lokalnych warunków społeczno-instytucjonalnych. Oznacza to, że skuteczność polityki społecznej w Europie nie zależy wyłącznie od wielkości nakładów finansowych, ale przede wszystkim od elastyczności i zdolności do dostosowania rozwiązań do kontekstu, w którym są wdrażane.

Kolejnym obszarem, w którym może dochodzić do marginalizacji, jest system opieki zdrowotnej i innych usług publicznych. Choć teoretycznie świadczenia medyczne są dostępne dla wszystkich obywateli, w praktyce wiele osób doświadcza barier w korzystaniu z nich. Dotyczy to szczególnie seniorów, osób mieszkających w regionach o ograniczonej dostępności usług, osób niepełnosprawnych, a także migrantów i uchodźców. Bariery te mogą mieć charakter fizyczny (brak transportu do placówek), organizacyjny (długie kolejki, skomplikowane procedury rejestracji) czy kulturowy i językowy (brak personelu znającego język pacjenta lub różnice w sposobie komunikowania się z personelem medycznym). Jak zauważa U. Beck w kontekście społeczeństwa ryzyka, systemy publiczne, w tym zdrowotne, mogą generować nowe nierówności poprzez „ryzyka wykluczenia” – osoby, które nie są w stanie poradzić sobie w złożonym systemie instytucjonalnym, są *de facto* wykluczone z pełnego dostępu do świadczeń. Takie wykluczenie nie jest rezultatem braku usług *per se*, lecz ich niedopasowania do realnych potrzeb różnych grup społecznych. W efekcie grupa osób zagrożonych marginalizacją zdrowotną

²⁰ P. Taylor-Gooby, *New risks, new welfare: the transformation of the European welfare state*, Oxford 2004, s. 55-78.

²¹ W. Kymlicka, *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*, Oxford 2015, s. 143-165.

²² H. Frazer, E. Marlier, *In-work poverty and labour market segmentation in the EU: key lessons*. Brussels 2010, s. 21-40.

doświadcza nie tylko pogorszenia stanu zdrowia, lecz także ograniczenia możliwości pełnego uczestnictwa w życiu społecznym²³.

WNIOSKI

Teoria kontyngencji stanowi istotne narzędzie badawcze, umożliwiające analizę marginalizacji i wykluczenia jako procesów o charakterze dynamicznym i relacyjnym, a nie jako zjawisk trwałych czy nieuchronnych. W tym ujęciu kluczowe znaczenie zyskuje perspektywa wzajemnych powiązań pomiędzy jednostką, instytucją a szerszym kontekstem społecznym i gospodarczym. Z punktu widzenia polityki publicznej oznacza to potrzebę odejścia od jednowymiarowych, uniwersalistycznych modeli interwencji, które z założenia ignorują lokalne uwarunkowania, na rzecz rozwiązań elastycznych, dostosowanych do specyficznych konfiguracji czynników środowiskowych. Marginalizacja nie jawi się więc jako rezultat indywidualnych niedostatków czy braków, lecz jako konsekwencja braku dopasowania do wymagań stawianych przez zmienne otoczenie instytucjonalne i strukturalne. Tak rozumiane podejście pozwala lepiej uchwycić złożoność mechanizmów wykluczenia, które wynikają z przesuwających się granic normatywnych i redefinicji kryteriów uczestnictwa społecznego. Wskazuje ono zarazem, że ryzyko marginalizacji może dotknąć każdą grupę, jeśli jej zasoby i strategie nie odpowiadają aktualnym oczekiwaniom otoczenia. Teoria kontyngencji otwiera w ten sposób przestrzeń dla krytycznej refleksji nad rolą instytucji, które – zamiast reprodukować nierówności – mogą pełnić funkcję amortyzatora wobec niepewności i zmienności współczesnego świata. Co więcej, podejście to uświadamia decydentom, że skuteczność polityki nie zależy wyłącznie od wielkości nakładów, ale od stopnia adaptacyjności i zdolności reagowania na kontekstowe różnice. Tym samym kontyngencyjna perspektywa ukazuje marginalizację nie jako problem wyłącznie jednostkowy, lecz jako wytwór interakcji pomiędzy strukturą społeczną a dynamicznie zmieniającymi się warunkami otoczenia.

BIBLIOGRAFIA

- Beck U., *Spółeczeństwo ryzyka. W drodze ku innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Bell D., *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*, Basic Books, New York 1973.
- Bourdieu P., *Praktyka społeczna. Zarys teorii działania*, tłum. A. Kłak, PWN, Warszawa 2000.

²³ U. Beck, *Spółeczeństwo ryzyka*, s. 145-162.

- Bourdieu P., *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Castells M., *Spółeczeństwo sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Castells M., *The rise of the network society*, Blackwell, Oxford – Malden 1996.
- Donaldson L., „*The normal science of structural contingency theory*”. *Handbook of organization studies*, red. S.R. Clegg, C. Hardy, W.R. Nord, Sage, London 1996.
- Donaldson L., *The contingency theory of organizations*, Sage, London 2001.
- Esping-Andersen G., *Social foundations of postindustrial economies*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Ferrera M., *The boundaries of welfare: European integration and the new spatial politics of social protection*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Fiedler F.E., *A Theory of leadership effectiveness*, New York 1967.
- Frazer H., Marlier E., *In-work poverty and labour market segmentation in the EU: key lessons*, European Commission, Brussels 2010.
- Habermas J., *Teoria działania komunikacyjnego*, tłum. T. Kwiatkowski, PWN, Warszawa 2000.
- Kymlicka W., *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*, Oxford University Press, Oxford 2015.
- Lawrence P.R., J. W. Lorsch, *Organization and environment: managing differentiation and integration*, Boston 1967.
- Luhmann N., *Teoria systemów społecznych*, tłum. J. Łoziński, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005.
- Mintzberg H., *Structure in fives: designing effective organizations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1983.
- Szewczyk A., *Wykluczenie cyfrowe w Polsce. Diagnoza i przeciwdziałanie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2014.
- Sztompka A., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2012.
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000.
- Taylor-Gooby P., *New risks, new welfare: the transformation of the European welfare state*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Thompson J.D., *Organizations in action: social science bases of administrative theory*, New York 1967.
- Volberda H.W., *Building the flexible firm: how to remain competitive*, Oxford University Press, Oxford 1998.
- Woodward J., *Industrial organization: theory and practice*, London 1965.

Streszczenie: Teoria kontyngencji pozwala analizować marginalizację i wykluczenie jako efekt niedopasowania jednostki lub grupy do wymogów otoczenia społecznego. W społeczeństwie industrialnym kryterium uczestnictwa była zdolność do pracy fizycznej i podporządkowania się dyscyplinie fabrycznej. W społeczeństwie informacyjnym kluczowe stają się kompetencje cyfrowe, zdolność do ciągłego uczenia się i mobilność. Transformacja rynku pracy po 1990 r. spowodowała trwałą marginalizację osób o niskich kwalifikacjach, które nie przystosowały się do nowego środowiska gospodarczego. Edukacja i brak dostępu do nowoczesnych kompetencji potęgują wykluczenie, szczególnie wśród seniorów, migrantów i osób o niskim kapitale kulturowym. Polityki

społeczne, projektowane według uniwersalnych wzorców, często nie uwzględniają zróżnicowanych potrzeb lokalnych, co skutkuje pominięciem części grup w systemie wsparcia. Bariery w dostępie do usług publicznych, takich jak opieka zdrowotna, również wzmacniają mechanizmy marginalizacji. W perspektywie socjologicznej marginalizacja jest więc procesem strukturalnym, wynikającym z braku dopasowania jednostki do wymagań otoczenia, a nie tylko efektem obiektywnych braków.

Słowa kluczowe: marginalizacja, wykluczenie, teoria kontyngencji, społeczeństwo.